

عملکرد و مشکلات عملیات بانکداری بدون ربا

سخنرانی جناب آقای اسدالله امیراصلائی

مدیرعامل بانک ملی ایران

بسم الله الرحمن الرحيم

اگرچه بخش عمده‌ای از عملیات بانکداری بدون ربا را عملیات مربوط به جذب سپرده‌ها و تجهیز منابع تشکیل می‌دهد لکن در این سخنرانی منظور از مشکلات عملیات بانکداری بدون ربا، مشکلات عملی اعطای تسهیلات بانکی در این نظام است.

در نظام بانکداری اسلامی، باید حسب مورد و به اقتضای شرایط و بر اساس مقررات مربوط به عقود اسلامی و در چهارچوب سیاست‌های پولی، به اعطای تسهیلات بانکی مبادرت نموده و به توزیع منابع پردازند.

در جامعه اقتصادی ایران (حتی قبل از تصویب و اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا) اکثر معاملات تجار و بازرگانان طبق مقررات مربوط به عقود اسلامی انجام می‌شود. مثلاً فروش اقساطی از روش‌های بسیار رایج فروش کالا است و نوعاً معاملات مربوط به فروش کالا از این طریق انجام می‌شود و یا خرید سلف عقد متداولی بین تجار و تولیدکنندگان است.

بازرگانان برای انجام عملیات مربوط به تهیه کالاها به طور طبیعی از روش‌های

مشارکت مدنی و مضاربه و یا مشارکت حقوقی استفاده می‌نمایند. در این معاملات کلیه مراحل اعم از تعیین قیمت، تعیین سهم هر یک و سود طرفین دقیقاً طبق مقررات مربوط محاسبه و تعیین می‌گردد. ولی انجام این معاملات توسط بانکها با توجه به سابقه تلقی مشتریان از بانکها (دریافت یک مبلغ معینی از بانک و استرداد اصل و بهره آن طی یک دوره مشخص) بعضاً منطبق با مقررات عقود اسلامی نیست. لذا ابتدا مروری بر نحوه اعطای تسهیلات از نظر قانون‌گذار داشته و سپس چگونگی عملکرد بانکها در مورد هر یک از انواع معاملات و مقایسه آنها با ملاحظات قانون بانکداری بدون ربا مورد بررسی قرار گرفته است. پس از تشریح موارد فوق علل ایجاد مشکلات و سپس پیشنهاداتی به منظور رفع مشکلات اجرایی عملیات بانکداری بدون ربا ارائه خواهد شد.

بخش اول

اعطای تسهیلات از نظر قانون‌گذار در قانون عملیات بانکی بدون ربا حسب مورد بر اساس یکی از عقود اسلامی صورت می‌گیرد:

۱ - مضاربه:

بانک به عنوان مالک، سرمایه نقدی (منابع) را در اختیار عامل (اشخاص حقیقی یا حقوقی) قرار می‌دهد تا نسبت به خرید و فروش کالا اقدام نماید. مورد مصرف - خرید و فروش کالا در داخل کشور، و صدور کالا به خارج از کشور.

۲ - مشارکت مدنی:

بانک می‌تواند به عنوان شریک قسمتی از سرمایه اشخاص حقیقی و یا حقوقی را جهت فعالیت‌های تولیدی، بازرگانی و خدماتی به صورت مشاع تأمین و در پایان مدت مشارکت سهم‌الشرکه (سرمایه پرداختی بانک و سهم سود مربوط) خود را دریافت و

شرکت متفی گردد. مورد مصرف - فعالیت‌های تولیدی (صنعتی - معدنی - کشاورزی و مسکن) بازرگانی (صادرات و واردات) از قبیل احداث کارخانه و ساخت ماشین‌آلات و ورود ماشین‌آلات و مواد اولیه از خارج و احداث مسکن.

۳ - مشارکت حقوقی:

عبارتست از تأمین قسمتی از سرمایه شرکت‌های سهامی موجود با خرید سهام آنها توسط بانک و یا تأسیس شرکت‌های سهامی جدید با دیگران. مورد مصرف - سهیم شدن در کلیه شرکت‌های سهامی.

۴ - سرمایه‌گذاری مستقیم:

تأمین سرمایه لازم است جهت اجرای طرح‌های تولیدی و طرح‌های عمرانی انتفاعی توسط بانک بدون مشارکت اشخاص حقیقی و یا حقوقی غیربانکی.

۵ - فروش اقساطی:

عبارتست از تأمین منابع مالی جهت خرید مواد اولیه و یا ماشین‌آلات واحدهای تولیدی و دریافت آن به طور اقساط در سررسیدهای معین.

مورد مصرف - در بخش تولیدی، بانک ماشین‌آلات، تأسیسات و مواد اولیه و یا لوازم مورد نیاز واحدهای تولیدی را بر اساس پیشنهاد آنان خریداری نموده و سپس به اقساط به آنان واگذار می‌نماید.

در بخش مسکن بانک به منظور ایجاد مسکن رأساً و یا با مشارکت سایرین نسبت به احداث مسکن اقدام و سپس به صورت اقساط آنها را به فروش می‌رساند.

۶ - اجاره به شرط تملیک:

بانک به عنوان موجر می تواند جهت گسترش امور صنعتی، معدنی و کشاورزی مبادرت به معاملات اجاره به شرط تملیک نماید بدین صورت که مورد معامله را به نام وی خریداری و پس از دریافت کلیه اجاره بها در پایان مدت قرارداد، مورد معامله را به مستأجر واگذار نماید.

مورد مصرف - در زمینه تهیه ماشین آلات و تأسیسات و ساختمانهای مورد نیاز واحدهای تولیدی و خدماتی.

۷ - سلف:

پیش خرید نقدی محصولات تولیدی به قیمت معین را سلف گویند.

مورد مصرف - پیش خرید تولیدات واحدهای صنعتی، کشاورزی و معدنی.

۸ - جعاله:

التزام شخص (جاعل) به ادای مبلغ یا اجرت معلوم (جعل) در مقابل انجام عملی معین جعاله است.

مورد مصرف - بانک می تواند به منظور ایجاد تسهیلات لازم برای گسترش امور تولیدی، بازرگانی و خدماتی به عنوان عامل و بعضاً جاعل مبادرت به جعاله نماید.

۹ - مزارعه:

در مزارعه یکی از طرفین زمینی را برای مدت معینی به طرف دیگر واگذار می کند تا در آن زراعت کرده و محصول را به نسبتی که در قرارداد تعیین می کنند تقسیم نمایند. طرف اول را مزارع و زارع را عامل می گویند.

۱۰ - مساقات:

معامله ایست بین صاحب درخت و کسی که به عنوان عامل در نگهداری و پرورش

درختان اقدام می‌نماید و عامل در ثمره به نسبت‌های مشخص شریک می‌شود.
ثمره اعم است از میوه، برگ، گل و غیره.

۱۱ - خرید دین:

بانکها می‌توانند به منظور تأمین نقدینگی مشتریان خود اسناد و اوراق تجاری آنها را که ناشی از معاملات تجاری است به قیمت کمتر خریداری نمایند.

۱۲ - قرض الحسنه:

وجوهی است که بانک به منظور رفع احتیاجات افراد بدون دریافت سود در اختیار آنان قرار می‌دهد تا در مدت معینی بازپرداخت نمایند.
مورد مصرف - جهت تأمین نیازهای فوری واحدهای تولیدی و تأمین نیازهای ضروری اشخاص حقیقی.

بخش دوم

چگونگی عملکرد بانکها در مورد انواع معاملات. بدین منظور ضرورت دارد عقود را به سه دسته تقسیم نمائیم:

۱ - عقودی که با توجه به شرایط آنها موارد استفاده قابل ملاحظه‌ای ندارند. این

عقود عبارتند از:

مزارعه و مساقات - در این معاملات بانکها قاعدتاً باید زمین و یا باغ‌هایی را که در اختیار دارند (یا حق استفاده از آنها را دارند) برای مدت معینی به زارع و یا باغدار واگذار نمایند و محصول را به نسبتی که در قرارداد تعیین می‌کنند تقسیم نمایند. نظر به این که این گونه زمین‌ها و یا باغ‌ها مستقیماً در اختیار بانک‌ها نیست تاکنون به کارگیری این عقود در نظام بانکداری اسلامی میسر نگردیده است.

۲ - عقودی که معاملات بر مبنای آنها، کم و بیش در انطباق با اهداف قانون‌گذار

بوده و از مشکلات اجرایی چندانی برخوردار نیستند. این عقود عبارتند از:

فروش اقساطی - به منظور تأمین سرمایه ثابت و در گردش واحدهای تولیدی، مواد اولیه، لوازم یدکی، ابزار کار و ماشین آلات واحدها مورد استفاده قرار می‌گیرد، منحصرأ بنا به درخواست مشتری، کالای مورد نیاز توسط بانک خریداری و با توجه به سود بانک و مدت بازپرداخت، کالا به صورت اقساطی به مشتری واگذار می‌شود. در فروش اقساطی مسکن، واحدهای مسکونی متعلق به بانک (اعم از سرمایه‌گذاری مستقیم بانک و یا واحدهایی که از طریق مشارکت بانک احداث گردیده است) به صورت اقساطی به مشتریان واگذار می‌گردد.

اجاره به شرط تملیک - این عقد در واگذاری واحدهای مسکونی و تجاری، ماشین آلات و تأسیسات واحدهای تولیدی مورد استفاده قرار می‌گیرد و منحصرأ بنا به درخواست مشتری کالای مورد نیاز توسط بانک تهیه و با توجه به سود بانک و مدت اجاره به صورت اجاره به شرط تملیک به مشتریان واگذار می‌شود.

مشارکت حقوقی و سرمایه‌گذاری مستقیم - برای تأمین منابع مالی بلندمدت شرکت‌های تولیدی و خدماتی و بازرگانی و یادر تأسیس و راه‌اندازی واحدهای جدید و یا تکمیل واحدهای موجود مورد استفاده قرار می‌گیرد.

قرض الحسنه - برای رفع نیازهای ضروری اشخاص و واحدهای تولیدی به کار می‌رود.

خرید دین - از معاملات است که قبل از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا نیز در بانکداری ایران رایج بوده و عملکرد آن تقریباً بدون مشکل در جریان است. نکته مهمی که در معاملات خرید دین واجد اهمیت است حقیقی بودن دین و معتبر بودن متعهد دین است و بانکها باید قبل از تنزیل اسناد و اوراق تجاری نسبت به دو مورد فوق اطمینان حاصل نمایند.

۳ - عقود که دارای مشکلات اجرایی هستند و هدف این سخنرانی بیان علل ایجاد این مشکلات و ارائه پیشنهاداتی به منظور رفع آنها است. این عقود عبارتند از:

مضاربه - این روش رایج‌ترین عقد در اعطای تسهیلات در بخش بازرگانی است و ناظر به تقاضاهایی است که برای خرید و فروش هرگونه کالا از طرف مشتریان به بانکها عرضه می‌شود. در این موارد بانک با تأمین پول انجام کار را که عبارت از خرید و فروش باشد بر عهده متقاضی (عامل) می‌گذارد. گرچه پیش‌بینی تحصیل سود در اعطای تسهیلات ضرورت دارد ولی میزان سود تا تحقق کامل معامله مقدور نیست و پس از اتمام معامله، منافع به دست آمده بنابر قرارداد اولیه باید به نسبت بین بانک و عامل تقسیم شود. ولی در عمل بانکها بدون توجه به نتایج واقعی معامله حداقل سود پیش‌بینی شده را مطالبه می‌کنند، و مشتریان نیز می‌پردازند. عادت مسئولین واحدهای بانک و مشتریان به این روش و نیز مطلوبیت آن برای مشتریان از یک طرف و دریافت وثیقه و تأمین کافی از آنها توسط بانک در قبال اعطاء سرمایه، از طرف دیگر، هیچگاه طرفین معامله را به طور جدی در موضع انجام صحیح معامله قرار نداده، عملاً اعطای تسهیلات بر مبنای مضاربه را به صورت اعتبار در حساب جاری در آورده است. زیرا مشتریان تحت عنوان مضاربه وجوه را از بانک دریافت کرده و همین وجوه را به علاوه حداقل سود مورد انتظار بانک بازپرداخت می‌نمایند. نکته مهمی که اغلب به عنوان مشکل اجرائی در مضاربه و مشارکت مدنی (در امور بازرگانی) ذکر می‌شود امکان و نحوه نظارت بر چگونگی معامله است که البته ایراد منطقی است و راه‌حل این مشکل در پیشنهادات ذکر می‌شود.

جعاله - بانکها می‌توانند به منظور ایجاد تسهیلات لازم برای گسترش امور تولیدی، بازرگانی و خدماتی به عنوان عامل و یا جاعل مبادرت به جعاله نمایند. در میان انواع تسهیلات اعطایی بانکها، تنها این روش برای تأمین خدمات مورد نیاز مشتریان پیش‌بینی شده است. در واقع جعاله باید از طریق دو قرارداد عملی شود. در قرارداد اول بانک به صورت «عامل» انجام کار مورد نظر برای مشتری را تعهد می‌کند و در قرارداد دوم بانک موضوع قرارداد را به یک پیمانکار واگذار می‌نماید. پیمانکار کار را انجام می‌دهد و آن

را به مشتریان بانک و اگذار می نماید، بانک مبلغ پیمان دوم را پرداخت و مبلغ پیمان اول را به صورت اقساط از مشتری دریافت می نماید. ولی در عمل با عدم رعایت موازین مقرر هدف های خاصی که تحقق آن از طریق جعاله مورد نظر بوده است بر آورده نمی شود. جعاله مستلزم ورود بانک به حوزه عمل بسیار تازه ای است که باید آمادگی لازم را برای آن تدارک نمود. در حال حاضر غالباً بانکها تحت عنوان جعاله وجه نقدی را می پردازند و مبلغ اولیه را به اضافه سود مقرر در اقساط از مشتری دریافت می کنند (شبهه وامهای صنفی). آنچه تاکنون تحت عنوان جعاله پرداخت شده است اعطای تسهیلات برای تعمیرات مسکن، حفر چاه، ساخت انبار و افتتاح اعتبارات اسنادی وارداتی و مانند اینها بوده است که اکثراً جعاله ای نیست که مورد نظر قانون گذار بوده است.

مشارکت مدنی - مشارکت مدنی در بازرگانی داخلی، واردات و صادرات و همچنین در زمینه های مربوط به فعالیت تولیدی از جمله در امور صنعت و ساختمان مورد استفاده قرار می گیرد. طرز کار بانکها در مورد مشارکت مدنی را می توان به شرح زیر ارزیابی نمود:

* مشارکت مدنی در مورد تأمین تقاضای مشتریان برای تهیه مسکن به صورت یکی از موفق ترین و سالم ترین انواع تسهیلات بانکی عمل می کند.

* مشارکت مدنی در زمینه بازرگانی موفقیت چندانی نداشته. اگرچه می توانست یکی از راههای مناسب برای تأمین مالی نیازهای واردکنندگان باشد. اشکالات وارده بر مضاربه در این مورد نیز مصداق دارد.

* در مشارکت مدنی بانکها عموماً ملاحظه قانونی مربوط به پیش بینی سود را ندیده می گیرند و از همان ابتدا نرخهای مربوط به پیش بینی حداقل سود را بدون توجه به واقعیت و میزان سود محقق، تعیین و محاسبه و از مشتری مطالبه می نمایند.

سلف - عقدی است که می تواند کاربرد وسیعی در تأمین سرمایه در گردش واحدهای تولیدی داشته باشد. ولی این عقد نیز همانند مضاربه به نحو صحیح انجام نمی گیرد. تحقق این عقد وفق خواسته قانون گذار ساده و آسان تر از مضاربه است. با

۲ - اهم پیشنهادات به منظور رفع مشکلات اجرایی عبارتند:

- آموزش عمومی افراد جامعه از طریق وسایل ارتباط جمعی، مهمترین عاملی است که می تواند در اجراء صحیح بانکداری بدون ربا مؤثرتر از هر عامل دیگری عمل نماید. ضرورت دارد مشتریان بانکها به طور عموم با مفاهیم و اصطلاحات دقیق قانون عملیات بانکی بدون ربا و نحوه انجام معاملات در بانکداری اسلامی آشنا شوند. یکی از بهترین روش ها استفاده از وسایل ارتباط جمعی از قبیل رادیو، تلویزیون و روزنامه های کثیرالانتشار است.

- آموزش مشتریان از طریق برگزاری سمینارها و دعوت از مشتریان بانکها در جلسات سمینار و تشکیل گروه های بحث و بررسی.

- آموزش از طریق ائمه جمعه و جماعات - در این مورد ضرورت دارد مسئولان بانکها مطالب را با ائمه محترم جمعه و جماعات هماهنگ نموده تا ایشان در خطبه های نماز و یا به مناسبت های دیگر به تشریح مسایل مبادرت فرمایند.

- آموزش علمی کارکنان، از طریق پیاده کردن عقود اسلامی به صورت نمونه در شعب مختلف بانکها.

- جذب و آموزش نیروی متخصص جهت نظارت و کنترل تسهیلات اعطائی.

- تهیه امکانات و اطلاعات مورد نیاز بانکها، بدین معنی که امکانات و اطلاعات مورد نیاز تهیه و در اختیار بانکها قرار گیرد تا اجراء عقود طبق مقررات میسر گردد.

- ایجاد بانک اطلاعاتی و انتشار بولتن های هفتگی در مورد قیمت های عمده فروشی و خرده فروشی، بدین منظور که کارکنان بانکها از شرایط بازار و مشتریان اطلاعات نسبتاً دقیقی به دست آورند. در این صورت نظارت های موردی معاملات ضرورت نداشته و چگونگی معاملات به خصوص مضاربه و مشارکت مدنی در امور بازرگانی با توجه به قیمت های منتشره توسط بانک اطلاعاتی، کنترل، و خرید و فروش های مشتریان با قیمت های اعلام شده تطبیق و سود محقق قابل برآورد خواهد بود.